

i w prześledzeniu procesu formułowania się nauki społecznej, głoszonej przez blisko 27 lat jego pontyfikatu. Przedstawione w tej publikacji myśli Kardynała Wojtyły ukazują go jako człowieka, który umiał myśleć o Kościele uniwersalnym w duchu Soboru Watykańskiego II, ale też potrafił zauważać konkretne problemy poszczególnych ludzi, nie tylko wiernych Kościoła katolickiego. Na tym zapewne polegała „rewolucja ducha”, którą on zaskakiwał przez ponad ćwierć wieku cały świat.

Ks. Wojciech Kućko
Instytut Teologii Moralnej KUL

Ks. Krzysztof Gryza. *Antropologia przebóstwienia. Obraz człowieka w teologii prawosławnej*. Kraków: Wydawnictwo UNUM 2009 ss. 506.

Jednym z pytań, które od zawsze nurtowało człowieka, jest to, które dotyka istoty i celu jego samego: kim jest i kim się stanie? Udzielenie prawdziwej odpowiedzi na powyższe pytanie decyduje o jakości życia – jednostkowego oraz życia całych społeczeństw. Dla Sokratesa człowiek był mikrokosmosem, dlatego poznając człowieka, poznajemy cały świat. Pitagoras mawiał, iż człowiek „jest miarą wszystkich rzeczy”. Inne spojrzenie na człowieka przyniosło Boże objawienie: człowiek nie musiał już polegać tylko na sobie, ale mógł pytać Boga, o to kim jest. Próba odpowiedzi na powyższe pytanie jest prawda o przebóstwieniu: Bóg nie tylko wzbudził człowieka do istnienia, ale także powołał do pełnego zjednoczenia z Sobą. Temat niezwykle ciekawy, rozpowszechniony w teologii wschodniej, doczekał się syntetycznego opracowania na gruncie polskim za sprawą ks. dr. Krzysztofa Gryza.

Książka ks. K. Gryza *Antropologia przebóstwienia. Obraz człowieka w teologii prawosławnej*, wydana w Krakowie w 2009 roku przez Wydawnictwo UNUM, jest ponad pięciuset stronicową publikacją rozprawy habilitacyjnej. Ks. dr. Krzysztof Gryza (ur. 1961 r.) jest pracownikiem Katedry Teologii Moralnej Ogólnej UPJPII w Krakowie. Obszar zainteresowań oraz badań naukowych ks. Gryza stanowi moralne nauczanie Magisterium Kościoła, zagadnienia szczególne moralności życia osobistego, jak również antropologia filozoficzno-teologiczna. Omawiana najnowsza publikacja doskonale wpisuje się w dorobek naukowy Autora, który stanowią zarówno prace zbiorowe, redakcyjne (np. *Człowiek drogą Kościoła. Moralne aspekty nauczania Jana Pawła II*, Instytut Jana Pawła II, Kraków 2004), jak i indywidualne publikacje, wśród których warto zwrócić uwagę na artykuł *Antropologiczne fundamenty moralnej nauki prawosławia*, „Ateneum Kapłańskie” 523(1996).

Dokonany przez ks. Gryza wybór kwestii przebóstwienia człowieka na główny temat pracy habilitacyjnej podyktowany został przekonaniem, iż stanowi ona podsta-

wowy aksjomat wschodniej antropologii. Celem zaś tej obszernej publikacji było omówienie źródeł prawosławnego rozumienia człowieka, podstaw teologicznych, głównych rysów oraz implikacji moralnych w działaniu ludzkim, krótko mówiąc – ukazanie człowieka w dynamicznym procesie jego relacji z Bogiem. We Wstępie Autor zwraca uwagę na potrzebę poznawania bogatej tradycji Kościoła wschodniego. Ta refleksja stanowi przyczynek do pogłębienia dialogu ekumenicznego Kościołów katolickiego i prawosławnego. Autora zainspirowało nauczanie Jana Pawła II, któremu we Wstępie poświęcił wiele miejsca. Po szczegółowym omówieniu najważniejszych dokumentów papieskich dotyczących badanej kwestii, ks. Gryz analizuje występowanie koncepcji przebóstwienia w filozofii greckiej, w Piśmie Świętym oraz we współczesnej refleksji teologicznej. Omawiając źródła, które stanowiły podstawę do opracowania tematu, Autor szczegółowo przedstawia sylwetki teologów prawosławnych XIX oraz XX wieku zaznaczając jednocześnie, że żaden z nich nie pozostawił dzieła poświęconego wyłącznie problematyce antropologicznej, stąd potrzeba niniejszego opracowania.

Książka, w której ks. K. Gryz poddał szczegółowej analizie problematykę antropologii prawosławnej, składa się z czterech rozdziałów oraz syntetycznego zakończenia. Pierwszy rozdział przedstawia dogmatyczne fundamenty kategorii przebóstwienia, zaś kolejny traktuje o człowieku widzianym w perspektywie dzieła stworzenia. W rozdziale trzecim omówiony został dramat ludzkiej wolności, jakim jest grzech pierworodny, a następnie w czwartym została ukazana perspektywa odkupienia, jako odpowiedź na ludzką grzeszność.

W rozdziale pierwszym, zatytułowanym *Fundamenty dogmatyczne przebóstwienia*, Autor prezentuje ogólny charakter teologii prawosławnej, dla której Bóg jest przede wszystkim Bogiem żywym, z którym człowiek pragnie nawiązać osobisty kontakt. Jednak ze względu na ograniczenia ludzkiego rozumu i absolutną transcendencję Boga, człowiek nie jest w stanie przeniknąć Tego, który mu się objawił. Jednak ta prawda o transcendencji Boga – o czym pisze Autor – „i Jego niepoznawalność nie oznaczają bynajmniej agnostycyzmu czy też rezygnacji z drogi prowadzącej do zjednoczenia z Bogiem, wręcz przeciwnie – zakładają to zjednoczenie” (s. 66). W dalszej części rozdziału Autor skrótowo, lecz treściwie przedstawia najważniejsze punkty nauki dogmatycznej charakterystycznej dla teologii Wschodu. Rozpoczynając od dogmatu chrystologicznego, dlatego iż dla teologów wschodnich Bóg jest przede wszystkim tym, który daje się doświadczyć, a nie „przedmiotem” refleksji naukowej. Podstawowym pytaniem teologii wschodniej jest pytanie o Jezusa Chrystusa, a w odpowiedziach zawierają się prawdy o prawdziwości Jego bóstwa i człowieczeństwa, o motywie wcielenia oraz uniżenia Chrystusa, którego owocem jest wywyższenie człowieka. Następnie przedstawiona zostaje prawda o Trójcy Świętej, a więc Osoby Boskie, kwestia relacji natury Trójjedynego do koncepcji Bożych energii wypracowanych przez Grzegorza Palamasa, wspólnotowy aspekt Trójcy Świętej oraz relacja Ducha Świętego wobec pozostałych dwóch Osób. W rozdziale poruszono także kwestie konsekwencji powyższych prawd wiary obecnych w prawosławnej antropologii, bowiem „w człowieku stworzonym na obraz Boży istnieje pewna «odpowiedniość», jakaś pierwotna zgodność tego, co boskie, z tym, co ludzkie” (s. 132).

Niewątpliwie, antropologia w perspektywie dogmatów: chrystologicznego oraz trynitarnego, widzi człowieka przede wszystkim jako stworzonego na obraz i podobieństwo Stwórcy, o czym mówi biblijny opis stworzenia człowieka. Dlatego też drugi rozdział, zatytułowany *Człowiek w perspektywie dzieła stworzenia*, został w całości poświęcony naturze człowieka. W poszukiwaniu adekwatnej definicji człowieka sięgnięto zarówno do tradycji filozoficznej, jak i teologicznej. Dużo miejsca poświęcono interpretacji biblijnego przekazu o obrazie i podobieństwie, które stanowią podstawę antropologii prawosławnej. W punkcie dotyczącym cielesnego aspektu ludzkiej natury Autor podejmuje, między innymi, zagadnienie komplementarności kobiety i mężczyzny, ludzkiej płciowości oraz małżeństwa, jako antycypacji eschatologicznej komunii. Pojęcie „osoba”, które nabrało pełnego znaczenia w kontekście dogmatu trynitarnego, najpełniej ukazuje prawdę o człowieku i jego relacyjnej naturze. Punktem kluczowym wszystkich współczesnych antropologii jest zagadnienie ludzkiej wolności, która w teologii prawosławnej rozumiana jest ambiwalentnie: jako wspaniały dar Boży predysponujący człowieka do dobra, który jednak obciążony został grzechem pierworodnym, przez który „człowiek nie może spontanicznie przyłgnąć do dobra, właściwego przedmiotu woli, ale musi je wybierać, czyli w gruncie rzeczy mozolnie zdobywać” (s. 226). Autor analizuje, między innymi, relację wolności do prawdy, prawa oraz zła rozumianego jako brak dobra, akt woli niezależnej od Boga oraz jako konsekwencja wolnego wyboru.

W rozdziale trzecim, zatytułowanym *Grzech pierworodny – dramat ludzkiej wolności*, ks. Gryz podejmuje zagadnienie, które przynależy do całej historii zbawienia. Jednocześnie już we wprowadzeniu do rozdziału zaznaczono, że „dzieło odkupienia nie zaczęło się wraz z upadkiem Adama” ponieważ już w dziele stworzenia Bóg określił ostateczny cel człowieka – uświęcenie i zjednoczenie z sobą (s. 259). W niniejszym rozdziale poruszone zostały zagadnienia grzechu już u początku stworzenia człowieka oraz charakter pokusy i upadku pierwszych ludzi. Prawda o grzechu pierworodnym ujawnia dramat człowieka, który chciał być „jak Bóg”, nie uwierzył Bogu, a w akcie wolnego wyboru popełnił grzech – zerwał przyjaźń ze Stwórcą. Naturze grzechu Adama i jego skutkom poświęcony został trzeci punkt rozdziału. Na szczególną uwagę zasługuje jednak ostatni punkt omawianego rozdziału, w którym Autor porusza kwestie dziedziczenia grzechu, wskazując na etapy kształtowania się nauki o powszechności grzechu na podstawie analizy tekstów biblijnych. Wśród wciąż dyskutowanych tematów doktrynalno-pastoralnych w publikacji poruszone zostały dwie kwestie: losu dzieci zmarłych bez chrztu oraz Niepokalanego Poczęcia Maryi.

Ostatnią perspektywą, w której Autor ukazuje człowieka, jest perspektywa odkupienia, ukazana w rozdziale czwartym. Człowiek sam nie jest w stanie otworzyć się na Boga, ponieważ grzech powoduje wyobcowanie i życie w stanie przeciwnym naturze ludzkiej. Potrzebuje łaski, która „jest obecnością Boga w człowieku, przyjęciem Bóstwa na sposób ludzki. We wcieleniu Chrystus jednoczy z sobą całą naturę ludzką” (s. 304). W ostatnim rozdziale Autor skupia uwagę czytelnika na kilku istotnych kwestiach, które wynikają z wcześniej wyłożonego materiału. Po szczegółowym przedstawieniu koncepcji łaski, przechodzi do ukazania sakramentalnej drogi przeobstwienia przez refleksję nad czterema sakramentami: chrztem, bierzmowaniem, Eucharystią oraz pokutą. W tym miejscu, jak i w wielu innych, Autor zwraca uwagę

na główne różnice w rozumieniu sakramentów w tradycji wschodniej oraz zachodniej. Konsekwencją przeobóstwienia człowieka – według teologii prawosławnej – jest niewątpliwie życie moralne, dlatego dużo miejsca w omawianej książce zajmują zagadnienia odnoszące się wprost do ludzkiej moralności. Ks. Gryz analizuje wewnętrzne prawo miłości, znaczenie serca i sumienia stanowiących centrum prawa moralnego, wyjaśnia znaczenie walki z grzechem i pracy nad sobą oraz modlitwy i kontemplacji. Interesującym punktem rozdziału jest skrupulatne zaprezentowanie monastycznej drogi przeobóstwienia, mało znanej w tradycji zachodniej, a szeroko rozwiniętej w prawosławiu. Rozdział wieńczy dwa zagadnienia – relacji Królestwa Bożego do świata oraz drogi przez śmierć do Życia. W Zakończeniu Autor doskonale podsumowuje całość antropologii prawosławnej, w której kategoria przeobóstwienia odgrywa kluczową rolę. Pełnię swojej refleksji zawarł w stwierdzeniu: „Przeobóstwienie syntetycznie odpowiada na pytanie o to, kim był, jest i będzie człowiek. Ostatecznie tą odpowiedzią jest Jezus Chrystus, jedyny obraz prawdziwego Boga” (s. 448).

Oceniając książkę ks. Krzysztofa Gryza, należy stwierdzić, że Autor dokonał szczegółowego, rzetelnego i uporządkowanego opracowania tematu. Publikacja, jak napisał jeden z recenzentów, dr hab. Jarosław Krupczak OP, stanowi „monografię kompletną”, która całościowo i integralnie podejmuje zagadnienie antropologii prawosławnej. Trzeba bez wątpienia zgodzić się z tą opinią oraz zwrócić uwagę na jeszcze kilka innych zalet recenzowanej książki. Autor w ciekawy sposób przedstawia różnice i podobieństwa w interpretacji poszczególnych prawd teologicznych obecnych w tradycji wschodniej i zachodniej. Zaletą książki są także obszernie wprowadzenia do poszczególnych rozdziałów, które przedstawiają czytelnikowi najważniejsze kwestie poruszane w danym fragmencie. Bogata bibliografia świadczy o ilości materiału zebranego przez Autora, zaś szczegółowa lektura książki ujawnia wyjątkową poprawność redakcji przypisów oraz kunszt językowy.

*Anna Trzos-Mularczyk
Instytut Teologii Moralnej KUL*

Andrzej D e r d z i u k OFMCap. *Teologia moralna w służbie wiary Kościoła*. Lublin: Wydawnictwo KUL 2010 ss. 411.

Dobra znajomość dziejów teologii moralnej, pozwalająca na dostrzeżenie nie tylko dotychczasowych osiągnięć przedstawicieli tej dyscypliny w zgłębianiu moralności objawionej, ale także dająca orientację co do potrzeb wskazywania fundamentalnych źródeł uzasadniania chrześcijańskich zasad moralnych, z całą pewnością stanowi